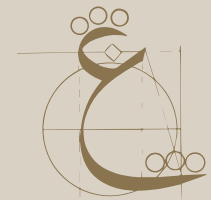
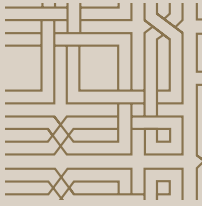

kadim

SAYI / ISSUE 1 • NİSAN / APRIL 2021

kadim

*“Kadim oldur ki
evvelin kimesne bilmeye”*

Kadim is that no one knows what came before.

kadim

Osmanlı araştırmalarına münhasır, altı ayda bir (Nisan ve Ekim) neşredilen, açık erişimli, çift kör hakem sistemli akademik dergi

Double-blind peer-reviewed open access academic journal published semiannually (April and October) in the fields of Ottoman Studies

SAYI | ISSUE 1 • NİSAN | APRIL 2021

İMTİYAZ SAHİBİ | PROPRIETOR

Burhan ÇAĞLAR

SORUMLU YAZI İŐLERİ MÜDÜRÜ | MANAGING EDITOR

Ömer Faruk CAN

İRTİBAT | CONTACT

Kadim • Sakarya Üniversitesi

Esentepe Kampüsü, Fen-Edebiyat Fakültesi, C Blok, Ofis: 113,
Serdivan/Sakarya (Turkey) 54050

Telefon | Phone • 00 90 264 295 60 15

İnternet Adresi | Webpage • dergipark.org.tr/kadim

E-posta | E-mail • kadim@sakarya.edu.tr

TASARIM | DESIGN Hasan Hüseyin CAN

BASKI | PRINTED BY

MetinCopyPlus • Artı Dijital & Baskı Merkezi

Türkocağı Cad. 3/A Cağaloğlu/Fatih/İstanbul

BASIM TARİHİ | PRINT DATE • NİSAN | APRIL 2021

ISSN 2757-9395 • E-ISSN 2757-9476

ÜCRETSİZ | FREE OF CHARGE

Kadim'deki makaleler, [Creative Commons Atıntı-Gayriticari 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır. Bilimsel araştırmaları kamuya ücretsiz sunmanın bilginin küresel paylaşımını artıracacağı ilkesini benimseyen dergi, tüm içeriğine anında açık erişim sağlamaktadır. Makalelerdeki fikir ve görüşlerin sorumluluğu sadece yazarlarına ait olup Kadim'in görüşlerini yansıtmazlar.

Articles in Kadim are licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) International License. Kadim provides immediate open access to its content on the principle that making research freely available to the public supports a greater global exchange of knowledge. Authors are responsible for the content of contributions; thus, opinions expressed in the articles belong to them and do not reflect the opinions or views of Kadim.

“Kadim oldur ki
evvelin kimesne bilmeye”

Dergi Park

EDİTÖR
EDITOR-IN-CHIEF

Arif BİLGİN | Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi

YAYIN KURULU
EDITORIAL BOARD

Necmettin ALKAN | Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi
Fatih BOZKURT | Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi
Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI | Doç. Dr., Marmara Üniversitesi
Kerim İlker BULUNUR | Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi
Büşra ÇAKMAKTAŞ | Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi
M. Talha ÇİÇEK | Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Filiz DİĞİROĞLU | Doç. Dr., Marmara Üniversitesi
Miraç TOSUN | Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi

YAZIM VE DİL EDİTÖRLERİ
WRITING AND LANGUAGE
EDITORS

Ömer Faruk CAN | Sakarya Üniversitesi
Burhan ÇAĞLAR | Sakarya Üniversitesi
Büyüamin PUNAR | Sakarya Üniversitesi

TÜRKÇE DİL EDİTÖRÜ
TURKISH LANGUAGE EDITOR

Sedat KOCABEY | Sakarya Üniversitesi

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRÜ
ENGLISH LANGUAGE EDITOR

İrem GÜNDÜZ-POLAT | Sakarya Üniversitesi

YAYIN SEKRETERİ
SECRETARIAT

Yusuf İslam YILMAZ | Cumhuriyet Üniversitesi

DANIŞMA KURULU
ADVISORY BOARD

Houssine ALLOUL | Dr. Öğr. Üyesi, University of Amsterdam
Muhammet Zahit ATÇIL | Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Mükerrem Bedizel AYDIN | Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi
Feridun BİLGİN | Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi
Roger DEAL | Doç. Dr., University of South Carolina Aiken
Randi DEGUILHEM | Prof. Dr., Aix-Marseille Université
Ümit EKİN | Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi
Davut HUT | Prof. Dr., Marmara Üniversitesi
Kezban ACAR KAPLAN | Prof. Dr., Celal Bayar Üniversitesi
Michalis N. MICHAEL | Dr. Öğr. Üyesi, University of Cyprus
Ali Fuat ÖRENÇ | Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi
Erol ÖZVAR | Prof. Dr., Marmara Üniversitesi
Kazuaki SAWAI | Prof. Dr., Kansai University
Andelko VLAŠIĆ | Dr. Öğr. Üyesi, University of Osijek
Francesco VIOLANTE | Dr. Öğr. Üyesi, Università degli Studi di Bari Aldo Moro
Sadık YAZAR | Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Hale YILMAZ | Doç. Dr., Southern Illinois University
İlhami YURDAKUL | Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

Wright, Zachary Valentine.
*On the Path of the Prophet:
Shaykh Ahmad Tijani and the
Tariqa Muhammadiyya.*

ATLANTA: FAYDA
BOOKS, 2015. 260 SAYFA.
ISBN: 9780991381388.

ABDURRAHMAN MIHÇIOĞLU*

ÖZ ABSTRACT

XVIII. ve XIX. asırlarda, İslam dünyasında, devrin âlim ve sūfilerinin öne çıkardıkları kavramlardan ve meselelerden hareketle bir reform hareketinin varlığı, oryantalist araştırmacılar tarafından iddia edilmektedir. Mevzunun tasavvuf ilmine bakan cephesinde, neo-Sufizm ve Tarikat-ı Muhammediyye tasavvurları, Ticâniyye, İdrisiyye ve Senûsiyye tarikatları üzerinden tartışılmaktadır. Ticâniyye özelinde Tarikat-ı Muhammediyye tasavvurunun ilk kez etraflıca tahlil edilmeye çalışıldığı bu eser, bahse konu kavramların tasavvuf tarihindeki iribatlarını ve reform iddialarının geçerli olup olmadığını tam manasıyla tahlil edemese de sualleriyle ve mevzuyu ele alış tarzıyla takip eden çalışmalar için hareket noktası oluşturabilecek evsiftadadır.

Anahtar Kelimeler: Tarikat-ı Muhammediyye, neo-Sufizm, Ticâniyye, İdrisiyye, Senûsiyye, Cezayir.

Orientalist scholars claim the existence of a reform movement in the Islamic world in the eighteenth and nineteenth centuries based on the concepts and issues put forward by the ulamas and Sufis of that time. This work discusses, concerning that claim, the concepts of neo-Sufism and Tariqat al-Muhammediyya through the Tijaniyya, Idrisiyya and Sanusiyya orders. Although it does not question and comprehensively analyze the validity of the reform debates, the work stands as a starting point paving the way for the studies following a similar set of questions on the issue.

Keywords: Tariqat al-Muhammediyya, neo-Sufism, Tijaniyya, Idrisiyya, Sanusiyya, Algeria.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Kitap Değerlendirmesi | Article Type: Book Review
Geliş Tarihi: 8 Mart 2021 | Date Received: 8 March 2021
Kabul Tarihi: 23 Mart 2021 | Date Accepted: 23 March 2021

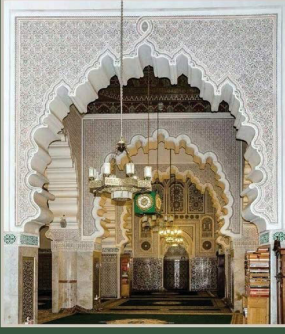
ATIF | CITATION

MIHÇIOĞLU, Abdurrahman. "Wright, Zachary Valentine. On the Path of the Prophet: Shaykh Ahmad Tijani and the Tariqa Muhammadiyya". *Kadim* 1 (Nisan 2021), 153-157.

* Arş. Gör., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, abdurrahman@fsm.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1010-157X.

ON THE PATH OF THE PROPHET

Shaykh Ahmad Tijani &
the Tariqa Muhammadiyya

Zachary Valentine Wright

REVISED EDITION

XVIII. ve XIX. asırlarda, İslâm dünyasının muhtelif bölgelerinde zuhur eden ve “tecdid hareketleri” olarak nitelenen hareketlere dair geçtiğimiz otuz kırk senede Batı akademiyasında geniş bir literatürün vücuda getirildiğini söylemek mümkündür. Bahse konu asırlarda hadis araştırmalarının nispeten artması ve içtihat tartışmaları üzerinden gelenekten ayrışan, geleneğe karşı konumlanan bir tavır öne sürülmekte ve gelenekle hesaplaşma iddiaları dillendirilmektedir. Ayrıca, İdrîsiyye, Ticâniyye ve Senûsiyye özelinde bu tarikatların bid’at ve hurafe addedilen kimi hususlara karşı tavırları ile şer’-i şerîfe riayet vurgusuna dikkat çekilerek bahse konu asırlar reform/tecdid asırları olarak nitelenmektedir. Öte yandan, bu asırlarda Hind’den Mağrib’e kadar muhtelif ilmî geleneklerden gelen ulema arasında vuku bulan ilmi münasebetler üzerinden bir ilişkiler ağı kurulmakta ve bu ağ üzerine hükümler inşa edilmektedir. Ne var ki, bütün bu iddi-

alar ve hükümlerin hesabı tam manasıyla verilmemiş, büyük ölçüde icazet silsileleri üzerinden tespit edilen ağlardan hareketle varılan neticelerin sıhhati etraflı bir tenkide konu olmamıştır.¹ Hususen, kendi yollarını/usûllerini Tarikat-ı Ahmediyye/Muhammediyye olarak tavsif eden meşayihın tesis ettiği bu tarikatlar merkeze alınarak bahse konu asırlarda tasavvuf düşüncesinde de reform/tecdid iddiaları gündeme getirilmiştir. Evvela Fazlurrahmân tarafından tedavüle sokulan *neo-Sufism* kavramı da Rudolph Peters, Rex S. O’Fahey, Knut S. Vikor, Ahmad Dallal, Bernd Radtke, Nehemia Levtzion, Mark Sedgwick Jamil Abun-Nasr, John Ralph Willis ve John Hunwick gibi araştırmacıların takip eden çalışmalarında, müspet-menfi tenkitler eşliğinde bahse konu tarikat müessislerinin ve takipçilerinin tasavvurları için kullanılmıştır.

Bu üç tarikat içerisinde Ticâniyye’ye dair bugüne dek Batı Yarımküre’de kitap ve makale kabilinden hayli çalışma da yapıldı. Jamil M. Abun-Nasr’ın *The Tijaniyya A Sufi Order In The*

¹ Bu mesele etrafında teşekkül eden Türkçe literatürden bahsetmek, bazı Batılı araştırmacıların makalelerinin tercümelemleri (bu hususta, literatürün taranıp dikkate değer makalelerin tercüme edilerek bir derleme halinde ortaya konduğu çalışma için bk. *Batı Gözüyle Tecdid*, ed. Nail Okuyucu, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014) haricinde mümkün olmamakla beraber, Eyyüp Said Kaya Hoca’nın *İslâm Araştırmaları Dergisi*’nde (25/27-50, 2011) neşredilen makalesi, tecdid fikrini kabullenmekle birlikte bahse konu ilişkiler üzerinden kurulan irtibatların ve sözümona kimi tarihi hakikatlerin sıhhatini sorgulaması cihetinden kayda değer bir mahiyet arz etmektedir.

Modern World,² Jillali El Adnani'nin 1998'de Aix-Marseille'de doktora tezi olarak sunduğu ve bilahare neşredilen *La Tijâniyya: Les Origines d'une confrérie religieuse au Maghreb*³ ve Abdelaziz Benabdellah'ın *La Tijaniyya: Une voie spirituelle et sociale*⁴ başlıklı eserleri, Ahmed et-Ticâni'nin Tarikat-ı Muhammediyye tasavvurunun niteliği, seleflerinden ayrıştığı veya onlarla birleştiği mesâil, tevarüs ettiği ilmî ve tasavvufî gelenekle irtibatının derecesi ve bu irtibatların şakirdânına tesiri gibi münasebetler üzerinden Ticâniyye'nin bir reform/tecdid hareketi olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceğini hakkında tedkik etmekten uzaktır. Özellikle Abun-Nasr'ın eseri, müellifinin tasavvuf literatürüne hâkim olamayışı gibi illetlerle de maluldür.

Zachary Wright'ın Kahire Amerikan Üniversitesi'nde, Mark Sedgwick danışmanlığında master tezi olarak hazırladığı ve Ticâniyye'nin bahse konu veçhesini ön plana çıkarma niyetindeki bu çalışma, bir giriş ve beş bölümden ibaret.

Wright, giriş kısmında, Tarikat-ı Muhammediyye tasavvurunun tasavvuf tarihinde bir reform/tecdid olarak görülemeyeceğini ve *neo-Sufism* kavramının da kolonyalistlerin tesiri ile vaz'edildiğini (s. 22), tasavvuf geleneği göz önüne alındığında, bu iki asırda bahse konu tarikat müessislerinin ortaya koydukları tasavvurun bu geleneğe aykırı veya onun üzerine ilave eden yahut ondan ayrışan bir mahiyet arz etmediğini (s. 23) zikreder. Ne var ki bu tespitlerde bulunan Wright, Ticâni'nin kendi usûlünü Tarikat-ı Muhammediyye olarak tavsiyeden hareketle, onun, kendi devrinde İslâm âlemindeki diğer reform hareketleri ile irtibatı vurgulama maksadı yattığını iddia etmekte (s. 31), Ticâni'yi sık sık reformist olarak anmakta, Ticâniyye'nin XVIII. asrın tecdid ve ilmî rönesansın merkezi hareketi olduğunu iddia etmektedir ki (s. 208) bu kanaatler beyninde tenakuz olduğu izahından varestedir.

Wright, çalışmanın, Ticâniyye'nin zuhûruna yol açan sosyo-ekonomik vesilelerden ziyade, Ticâni'nin entelektüel portresi ile onun Tarikat-ı Muhammediyye tasavvuruyla münasebetine odaklanacağını, Ticâni'nin Tarikat-ı Muhammediyye tasavvurunu bir tecdid/reform değil, tasavvuf geleneğinde zaten var olan esasları daha esaslı bir surette anlayıp yorumlaması (s. 36) şeklinde değerlendireceğini ifade etmektedir. Binaenaleyh o, Ticâni'nin entelektüel portresini serdedebilmek için ana kaynaklara müracaat edeceğini belirtir. Bu bağlamda Ticâni'nin ulema ile münasebetlerini, devrin tarihi ehemmiyeti haiz hadiselerini, şer'î ilimlere vukûfiyetinin derecesini, Hakikat-i Muhammediyye tasavvurunu, yakaza ve benzeri manevi hâlleri ne surette izah ettiğini tespit çalışmaktadır (s. 47-48).

Tarikat-ı Muhammediyye'nin öne çıkan hususiyetlerinin dört maddede toplanabileceğini öne süren Wright, bunları, tasavvuf geleneğindeki kimi folklorik unsurları reddederek mezhep bağlılığını esas alan sünnet-i seniyye vurgusu, mürşidin Hazret-i Peygamber ile doğrudan münasebetini ispat için Hakikat-i Muhammediyye tasavvurunun tahkimi, yakaza veya rüya yoluyla Hazret-i Peygamber'den bilgi aktarımı ve müridlerin sadece bir tarikata bağlılığını temin, olarak zikreder (s. 33, 66).

Wright, Mark Sedgwick'ten naklen, Tarikat-ı Muhammediyye tasavvurundaki esasların Muhyiddin İbn Arabî (v. 638/1240), Abdülkerim el-Cilî (v. 832/1428), İmâdüddin el-Vâsıtî

2 Jamil M. Abun-Nasr, *The Tijaniyya A Sufi Order In The Modern World* (London: Oxford University Press, 1965).

3 Jillali El Adnani, *La Tijâniyya: Les Origines d'une confrérie religieuse au Maghreb* (Rabat: Editions Marsam, 2007).

4 Abdelaziz Benabdellah, *La Tijaniyya: Une voie spirituelle et sociale* (Marrakech: Al Qubba Zarqua, 1999).

(v. 711/1311), Birgivi Muhammed Efendi (981/1573) ve Abdulganî en-Nablûsî (v. 1143/1731) gibi sûfî-ulema ile Şâzeliyye-Cezûliyye meşâyihınca da [k.s.] dile getirildiğini ve bahse konu tasavvurun, tasavvuf tarihinin erken dönemlerine uzandığını ikrar etmektedir. Bununla beraber, Tarikat-ı Muhammediyye'nin son formunu XVIII. asırda aldığı şeklinde bir izah getirmektedir ki (s. 66), bu izah tadile muhtaç olsa gerektir. Zira bu tasavvurun, tarihin kimi dönemlerinde içtimaî ve siyasi hadiselerin seyrine, toplumsal tefessüh ve benzeri değişimlere bağlı olarak daha da ehemmiyet kazanması ve öne çıkarılan esasları itibarıyla tasavvuf tarihinin her döneminde bulunabilmesi pek tabii bir hadisedir. Bu meyanda, tasavvuf tarihindeki sünnî bütün tarikatları, devirlerine göre Tarikat-ı Muhammediyye'nin nihâî formu olarak kabul etmek de mümkündür. Müsemma bir olmakla beraber isimlerin muhtelif oluşu, vâkıyayı değiştirmiyor olsa gerektir. Yine Birgivi'nin, meşhur eseri *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye ve's-sîretü'l-Ahmediyye*'de Tarikat-ı Muhammediyye tasavvuruna yüklediği tasavvuf karşıtı(!) rengi bilahare Nablûsî'nin kurtardığı yönündeki kanaat de (s. 68), ancak, bahse konu eseri mütalaa etmemiş olmakla veya Birgivi'yi tanımamakla izah edilebilir.

Wright, birinci bölümde, Ticânî'nin ilk gençlik çağları ile Mağrip'ten Hicaz'a seferlerini ve bu seferleri esnasında mülaki olduğu ulema ve meşâyih ile münasebetlerine temas eder. Tarikat-ı Muhammediyye kavramını gerek sohbetlerinde gerekse eserlerinde zikreden Abdülaziz ed-Debbâğ (v. 1132/1720), Mustafa el-Bekrî (v. 1162/1749), Muhammed el-Hıfî (v. 1181/1767), Muhammed Semmân (v. 1189/1776) ve Mahmûd el-Kürdî (v. 1195/1780) [k.s.] gibi sûfî-ulema ile Ticânî'nin münasebetini zikreden (s. 68-70) yazar, takip eden dönemde, Ticânî'nin sahrada yakaza halinde Hz. Peygamber ile münasebetine temas ile bu münasebetin İslâm tarihinde nevhur bir vakıa olmadığını ve fakat onun görüşme sıklığı ile manevi derinliğinin ona müstesna bir mevki kazandırdığını belirtir (s. 87).

İkinci bölümü, Ticânî'nin Cezayir'deki Osmanlı idaresi ve Mağrip Sultanı Mevlây Süleyman ile münasebetine tahsis eden Wright, Benebdallah ve Tal Shuval gibi ikincil kaynaklar üzerinden, Osmanlı idaresinin, Ticânî gibi fikri hür sûfî-ulemayı teyakkuz altında tuttuğu iddiasındadır (s. 91). Ne var ki Wright, birincil kaynaklara müracaat etse veya İslâm tarihi boyunca sûfî/ulema-siyaset münasebetlerindeki irtibat veya gerilim noktalarını tespit edebilse, bu iddiayı dile getirmekte biraz daha temkinli davranırdı. Zira hac dönüşü Halvetî hırkasıyla irşada başlayan Ticânî'nin bilahare halktan hayli teveccüh görmesi, XVIII. asrın sonlarına doğru Cezayir'deki Osmanlı idaresinin o devre kadar özerk bir alan tahsis ettiği sahra kabilelerini merkezi idareye daha bağlı hale getirme çabası ve buna eşlik eden vergi tahsilatı gibi girişimleri mukabil baş gösteren isyanlar, Ticânî'nin nüfuzu altında bulunan sahra bölgesindeki Ayn Mâdî'nin kuşatılmasıyla ve dahi Ticânî'nin gözetim altına alınmasıyla neticelenmiştir. Kaldı ki Ticânî'ye kucak açan Mağrib Sultanı Mevlây Süleyman'ın, Ticânî'den evvel iyi münasebetler tesis ettiği Derkâvî Tarikatı şeyhini ve mensuplarını kısa bir zaman zarfında siyasi sebeplerle gözden çıkarması ve onlar üzerindeki baskıyı artırması, sûfî/ulema-siyaset münasebetinin gerilim ve irtibat noktalarını doğru okumanın ne derece lüzumlu olduğunu ihsas etmektedir.

Ticânî'nin şer'î ilimlere, hususen fıkha yaklaşımını değerlendirdiği üçüncü bölümde, tasavvuf tarihinde sûfîlerin ilm-i zâhir (fıkıh) ve ilm-i bâtın (tasavvuf) beynindeki münasebete dair kanaatleriyle tavırlarına değinen ve bunların genellikle mezcedildiğini vurgulayan Wright, Ticânî'nin de bu tavrı sahiplendiğini belirtmektedir. Wright, Ticânî'nin,

Ahmed b. İdris ve Muhammed b. Ali es-Senûsî'nin aksine mezhep ve taklit meselesinde gelenekteki tavrı muhafaza ettiğini, içtihadın ve müçtehidin şartlarına dair var olan kabulleri sürdürdüğünü nakletmektedir ki (s. 127-130), bu yorum vakıya da mutabıktır. Ticâniyye'nin, kendileriyle birlikte anılageldiği diğer iki ekolden ayrıştığı en mühim mesele de budur ve bu mesele üzerinden reform iddiaları temellendirilmekte, *neo-Sufism* kavramının altı doldurulmaktadır.

Wright, Ticânî'nin hem selef-i sâlihîn ve hem de devrindeki Mağrib sûfileriyle münasebetinin derecesini ve onların tasavvuf düşüncesine ne ölçüde mutabık kaldığını tahlil ettiği dördüncü bölümde, sohbetlerinin derlendiği *el-Câmi'*de⁵ geçmiş sûfilerden yüzlerce iktibasın bu hususta bir fikir verdiğini dile getirir. Ayrıca Ticânî'nin tarikat usûl ve evradında selefî olan sûfilerden hayli istifade ettiği, Tarikat-ı Muhammediyye ve Hakikat-ı Muhammediyye tasavvurlarının muhtevasını da büyük ölçüde bu zevatın tesirleri ile tayin ettiğini belirtir (s. 150-176).

Beşinci ve son bölümde, Ticâniyye'nin müstakil bir tarikat hüviyetini kazanmasına vesile olan alâmet-i fârikalar arasında mürşidin vasıfları, hatmü'l-velâye, kutbiyyet meselesi, terbiye şeyhinin müridlerini sair meşayihî ziyaretten menetmesi, salavâtın ve şükrün seyr u sülûkta arz ettiği ehemmiyet gibi hususlar zikredilmektedir (s. 180-205). Wright, bu hususların Ticâniyye'ye mahsus olmadığını ve geçmiş tarikatlarda da farklı derecelerde tatbik edildiğini ikrarla beraber, Ticânî'nin bunlardan bazılarını ön plana çıkardığını ve bu sebeple tarikatın farklı bir kimlik kazandığını iddia eder. O, sünnet-i seniyye vurgusu, rüya veya yakaza hâlinde Hazret-i Peygamber'in ruhaniyetinden istimdad ile manevi feyzinden müridleri irşad, müridleri sadece bir mürşidin gözetiminde seyr u sülûka sevk, salavâta ayrı bir önem vermek, hem zâhirî hem bâtınî ilimleri tahsile müridleri teşvik gibi esasları Ticâniyye'ye mahsus irşad usûlleri olarak zikreder (s. 209). Halbuki Ticâniyye'ye mahsus olduğu iddia edilen bu hususları tasavvuf tarihinde birçok tarikatın usûl ve esasları arasında bulmak mümkündür. Bu meyanda, tarikatlara, bir zincirin birbirine geçmiş ve geçmeye devam eden halkaları olarak bakılması, her birinin yekdiğerinden tevarüs ettiği esaslar üzerinde zâhir ve bâtın ilminin terâkümü ile kopmaz bir silsile halinde uzayıp gittiğinin söylenmesi, meselenin kavranmasını bir nebze olsun kolaylaştıracaktır.

Wright'ın, Ticânî'nin tasavvuf düşüncesi ile Tarikat-ı Muhammediyye tasavvuruna hasrettiği bu çalışma, gerek bu tasavvurun tasavvuf tarihindeki izlerini bihakkın takip ederek irtibatları tesis etme, gerekse literatürde var olan boşluğu doldurma hususunda maalesef yeterli değildir. Mağrib tasavvuf tarihi tahlil edilirken, Endülüs ve Kuzey Afrika'daki sûfi-ulema portresi ile Mâlikî sûfi-fukahânın tarihi süreç içerisinde özellikle içtihat meselesindeki tavırları ve bölgedeki medreselerin müfredatında yer bulan ve tedris edilen tasavvufa dair eserlerin öngördüğü tasavvuf telakkisinin tahlil edilmesi elzemdir. Ayrıca, asırlar boyu merkezî idareye direnen Berberî kabilelerin taşradaki zaviyeler etrafında siyasi ve askeri güç oluşturmaları dikkate alınmadan, siyasi otoritenin taşradaki sûfîler ve meşayih ile münasebetinin bu vakıa üzerinden de okunmasının lüzumu fark edilmeden yapılacak çalışmalar bir yönüyle hep eksik kalacaktır. Bununla birlikte, Wright'ın eserinin, sualleriyle ve mevzuu ele alış tarzıyla, takip eden çalışmalar için hareket noktası oluşturacağını söylemek mümkündür.

5 Muhammed b. el-Müşri es-Sibâî es-Sâihî, *el-Câmi' li-düreri'l-ülûmi'l-fâidati mine'l-kutbi'l-mektûm*, thk. Muhammed er-Râdi Kennûn el-İdrisî (Rabat: Dârul-Emân, 2012).